ZAMONAVIY XALQARO TIZIMDA LIBERAL INTERNATSIONALIZM INQIROZI VA KO‘P QUTBLI DUNYO TARTIBOTINING SHAKLLANISHI

Parvina Isoyeva,
O‘zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi,
Xalqaro munosabatlar yo‘nalishi
4-bosqich talabasi
Ilmiy rahbar: Javohir Sobirov (PhD),
O‘zbekiston xalqaro islomshunoslik akademiyasi,
Xalqaro munosabatlar kafedrasi dotsenti

Annotatsiya

Liberal xalqaro tartib nima sababdan inqirozga uchramoqda? So‘nggi o‘n yilliklarda global xalqaro tizim Ikkinchi jahon urushidan keyin shakllangan liberal xalqaro tartibning asoslariga jiddiy ta’sir ko‘rsatayotgan muhim o‘zgarishlarni boshdan kechirdi. Ko‘p tomonlama hamkorlik, xalqaro huquq ustuvorligi, iqtisodiy o‘zaro bog‘liqlik hamda demokratik qadriyatlarni ilgari surish kabi tamoyillarga asoslangan liberal internatsionalizm uzoq vaqt davomida xalqaro munosabatlarni shakllantiruvchi asosiy model sifatida xizmat qilgan. Biroq zamonaviy geosiyosiy jarayonlar ushbu modelning barqarorligi va samaradorligi masalasini yana kun tartibiga olib chiqmoqda. Yirik davlatlar o‘rtasidagi strategik raqobatning kuchayishi, yangi geosiyosiy aktorlarning paydo bo‘lishi, mintaqaviy mojarolar hamda xalqaro institutlar samaradorligining pasayishi liberal xalqaro tartib chuqur inqiroz bosqichiga kirayotganini ko‘rsatadi.

Kalit so‘zlar: Liberal internatsionalizm, ko‘p qutbli dunyo tartibi, global

kuchlar muvozanati, xalqaro munosabatlar, geosiyosiy raqobat, global boshqaruv, xalqaro tizim transformatsiyasi.

Kirish. XXI asr boshlarida xalqaro munosabatlar tizimi tub o‘zgarishlar davrini boshdan kechirmoqda. Ikkinchi jahon urushidan keyin shakllangan liberal xalqaro tartib uzoq vaqt davomida global siyosiy va iqtisodiy jarayonlarni tartibga soluvchi asosiy model sifatida faoliyat yuritib keldi. Ushbu tizim ko‘p tomonlama hamkorlik, xalqaro huquq ustuvorligi, erkin savdo va demokratik qadriyatlarni qo‘llab-quvvatlash kabi tamoyillarga asoslangan edi. Biroq so‘nggi o‘n yilliklarda xalqaro siyosatda yuz berayotgan geosiyosiy o‘zgarishlar ushbu tizimning barqarorligi va samaradorligi borasida jiddiy savollarni yuzaga keltirmoqda.

Zamonaviy xalqaro tizimda kuzatilayotgan eng muhim jarayonlardan biri global geosiyosiy raqobatning kuchayishi hisoblanadi. Yirik davlatlar o‘rtasidagi strategik raqobat global siyosiy muhitni sezilarli darajada o‘zgartirmoqda. Ayniqsa, AQSH va Xitoy o‘rtasidagi iqtisodiy va texnologik raqobat xalqaro tizimdagi kuchlar muvozanatiga jiddiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Shu bilan birga, ayrim mintaqalarda yuz berayotgan geosiyosiy mojarolar ham global xavfsizlik tizimining barqarorligiga salbiy ta’sir ko‘rsatmoqda. Masalan, Rossiya va Ukraina urushi xalqaro siyosiy jarayonlarning murakkablashib borayotganini va global kuchlar muvozanati qayta shakllanayotganini yaqqol namoyon etdi.

Shuningdek, global iqtisodiyotda ham muhim o‘zgarishlar kuzatilmoqda. So‘nggi yillarda ayrim davlatlar tomonidan proteksionistik iqtisodiy siyosatning kuchayishi erkin savdo tamoyillariga asoslangan liberal iqtisodiy modelning barqarorligiga ta’sir ko‘rsatmoqda. Savdo urushlari, iqtisodiy sanksiyalar va texnologik cheklovlar xalqaro iqtisodiy hamkorlik mexanizmlarining samaradorligini sinovdan o‘tkazmoqda. Bu jarayonlar globallashuv jarayonlariga nisbatan turli qarashlarning paydo bo‘lishiga sabab bo‘ldi.

Bundan tashqari, zamonaviy xalqaro tizimda xalqaro institutlarning roli ham muhim muhokama mavzusiga aylangan. Ikkinchi jahon urushidan keyin tashkil etilgan ko‘plab xalqaro institutlar global muammolarni hal qilishda muhim rol o‘ynagan bo‘lsa-da, bugungi kunda ularning samaradorligi haqida turli fikrlar mavjud. Ayrim tadqiqotchilar xalqaro tashkilotlarning zamonaviy geosiyosiy muammolarni hal qilishdagi imkoniyatlari cheklanganligini ta’kidlamoqda.

Mazkur jarayonlar xalqaro tizimda yangi kuch markazlarining paydo bo‘lishiga ham olib kelmoqda. Rivojlanayotgan davlatlarning iqtisodiy va siyosiy salohiyati ortib borishi natijasida global siyosiy muvozanat asta-sekin o‘zgarib bormoqda. Bunday jarayonlar xalqaro tizimning ko‘p qutbli shaklga o‘tishiga sabab bo‘layotgan muhim omillardan biri hisoblanadi. Masalan, BRICS kabi ko‘p tomonlama tashkilotlarning kengayishi rivojlanayotgan davlatlarning global siyosiy jarayonlardagi rolini oshirayotganini ko‘rsatmoqda.

Liberal internatsionalizm inqirozi olimlar talqinida.

Zamonaviy xalqaro tizimda liberal internatsionalizm inqirozi va ko‘p qutbli dunyo tartiboti shakllanishi masalasi xalqaro munosabatlar nazariyasida eng ko‘p muhokama qilinayotgan yo‘nalishlardan biri hisoblanadi. Ushbu muammoni tahlil qilishda liberalizm, geosiyosiy yondashuv va sivilizatsion nazariya doirasida shakllangan ilmiy qarashlar alohida ahamiyatga ega. Mavzuning nazariy asoslarini tushunishda G. John Ikenberry, Joseph S. Nye Jr., Samuel P. Huntington kabi olimlarning ishlari muhim manba bo‘lib xizmat qiladi.

Avvalo, G. John Ikenberry liberal xalqaro tartib nazariyasining eng muhim tadqiqotchilaridan biri sifatida e’tirof etiladi. Uning ilmiy qarashlariga ko‘ra, Ikkinchi jahon urushidan keyin shakllangan liberal xalqaro tartib xalqaro institutlar, ko‘p tomonlama hamkorlik, ochiq iqtisodiy tizim va qoidalarga asoslangan boshqaruv orqali global barqarorlikni ta’minlashga xizmat qilgan. Ikenberry liberal tartibni faqat siyosiy yoki iqtisodiy loyiha sifatida emas, balki

yirik davlatlar manfaatlarini muayyan darajada muvofiqlashtira olgan institutsional tizim sifatida baholaydi. Unga ko‘ra, ushbu tartibning kuchi shundaki, u xalqaro siyosatda bir davlatning mutlaq ustunligiga emas, balki qoidalar va institutlar orqali boshqaruvga tayangan. Biroq zamonaviy geosiyosiy raqobat, milliy manfaatlarning kuchayishi va xalqaro institutlarga nisbatan ishonchning kamayishi ushbu tizimni inqirozga olib kelmoqda.

Ikenberryning qarashlari liberal internatsionalizmning tarixiy ustunliklarini va ayni paytda uning zaiflashuv omillarini tushuntirish imkonini beradi. Shu bilan birga, uning yondashuvi ayrim hollarda haddan tashqari institutsional optimizmga tayanadi. Chunki real xalqaro siyosatda davlatlar ko‘pincha qoidalardan ko‘ra milliy manfaat va xavfsizlik ustuvorligiga amal qiladi. Demak, Ikenberry nazariyasi liberal tartibning normativ kuchini yaxshi tushuntiradi, ammo uning inqirozini tushuntirishda realist yondashuv bilan to‘ldirilishi zarur.

Joseph S. Nye Jr. esa zamonaviy xalqaro siyosatda kuch tushunchasini yangicha talqin qilgan olimdir. U “yumshoq kuch” konsepsiyasi orqali davlatlar xalqaro maydonda faqat harbiy yoki iqtisodiy resurslar bilan emas, balki madaniyat, qadriyatlar, siyosiy model va diplomatik joziba vositasida ham ta’sir ko‘rsatishini asoslab beradi. Nye nazarida liberal tartibning muhim afzalligi shundaki, u ko‘plab davlatlar uchun ma’lum darajada jozibador model bo‘lib xizmat qilgan. Demokratiya, ochiq iqtisodiyot, xalqaro hamkorlik va global institutlar aynan shu yumshoq kuch mexanizmi orqali ta’sir doirasini kengaytirgan.

Biroq zamonaviy xalqaro tizimda yumshoq kuchning o‘zi yetarli bo‘lmay qolayotganini ko‘rish mumkin. Axborot urushlari, texnologik raqobat, iqtisodiy sanksiyalar va geosiyosiy bloklashuv jarayonlari davlatlararo munosabatlarda qattiq kuch va strategik bosimning ahamiyatini yana oshirdi. Shu ma’noda, Nye nazariyasi liberal tartibning ideologik va madaniy jozibasini tushuntirsa-da,

bugungi keskin raqobat sharoitida nega bu joziba zaiflashayotganini izohlash uchun qo‘shimcha tahlil talab qiladi

Samuel P. Huntington xalqaro munosabatlardagi ziddiyatlarni sivilizatsion omillar bilan izohlagan olim sifatida mashhur. Uning “sivilizatsiyalar to‘qnashuvi” haqidagi qarashi sovuq urushdan keyingi davrda ideologik qarama-qarshilik o‘rnini madaniy va sivilizatsion farqlar egallashi mumkinligini ilgari suradi. Huntington nazariyasiga ko‘ra, zamonaviy xalqaro tizimda davlatlararo ziddiyatlar faqat iqtisodiy yoki siyosiy manfaatlar bilan emas, balki tarixiy, diniy va madaniy identifikatsiya bilan ham belgilanadi. Bu yondashuv liberal internatsionalizmning universal qadriyatlar asosida butun dunyoni birlashtirish haqidagi da’vosiga tanqidiy nazar bilan qaraydi.

Huntingtonning qarashlari liberal xalqaro tartibning universal xarakteriga qarshi turgan madaniy-sivilizatsion cheklovlarni ko‘rsatib beradi. Ya’ni liberal model barcha mintaqalar va jamiyatlar tomonidan bir xil qabul qilinmaydi. Biroq Huntington nazariyasi ayrim hollarda ziddiyatlarning sabablarini haddan tashqari madaniy omillarga bog‘lab qo‘yadi. Aslida ko‘plab mojarolarda geosiyosiy manfaat, resurslar uchun kurash va xavfsizlik masalalari ham hal qiluvchi rol o‘ynaydi. Shu sababli uning yondashuvi muhim bo‘lsa-da, uni mutlaq tushuntirish modeli sifatida qabul qilish to‘g‘ri bo‘lmaydi.

Yuqoridagi olimlarning nazariy qarashlarini taqqoslash shuni ko‘rsatadiki, liberal internatsionalizm inqirozi va ko‘p qutbli dunyo shakllanishi bir yoqlama tushuntirib bo‘lmaydigan murakkab jarayondir. Ikenberry liberal tartibning institutsional va normativ asoslarini yoritadi, Nye uning jozibadorlik va yumshoq ta’sir mexanizmlarini tushuntiradi, Huntington esa universalizmga qarshi sivilizatsion qarshiliklarni ko‘rsatadi. Shu ma’noda, ushbu mavzuni chuqur tahlil qilish uchun bitta nazariya bilan cheklanib qolish emas, balki sintetik yondashuv qo‘llash maqsadga muvofiqdir.

Ikkinchi jahon urushidan keyin shakllangan liberal xalqaro tartib uzoq vaqt davomida xalqaro munosabatlarning asosiy modeli sifatida faoliyat yuritdi. Ushbu tizim davlatlar o‘rtasidagi ko‘p tomonlama hamkorlik, xalqaro huquq ustuvorligi, iqtisodiy o‘zaro bog‘liqlik va xalqaro institutlar orqali global muammolarni hal etish tamoyillariga asoslangan edi. Biroq XXI asr boshlaridan boshlab global siyosiy va iqtisodiy jarayonlarda yuz berayotgan o‘zgarishlar ushbu tizimning barqarorligiga jiddiy ta’sir ko‘rsatmoqda.

Birinchi muhim omil — milliy manfaatlarning kuchayishidir. So‘nggi yillarda ko‘plab davlatlar tashqi siyosatda milliy xavfsizlik va iqtisodiy manfaatlarni birinchi o‘ringa qo‘ya boshladi. Bu esa xalqaro hamkorlik mexanizmlarining samaradorligini pasaytirib, davlatlar o‘rtasidagi raqobatning kuchayishiga olib keldi.

Ikkinchi muhim omil sifatida xalqaro institutlarning samaradorligi masalasi ham muhokama qilinmoqda. Ikkinchi jahon urushidan keyin tashkil etilgan ko‘plab xalqaro tashkilotlar global muammolarni hal qilishda muhim rol o‘ynagan bo‘lsa-da, zamonaviy geosiyosiy mojarolar sharoitida ularning ta’sir doirasi cheklanganligi ko‘rinib qolmoqda. Ayrim hollarda xalqaro institutlar yirik davlatlar o‘rtasidagi siyosiy qarama-qarshiliklar sababli muhim qarorlarni qabul qilishda qiyinchiliklarga duch keldi.

Zamonaviy xalqaro tizimda kuzatilayotgan yana bir muhim jarayon — bu yirik davlatlar o‘rtasidagi geosiyosiy raqobatning kuchayishidir. Global siyosiy muhitda iqtisodiy, texnologik va harbiy salohiyat uchun kurash xalqaro tizimdagi kuchlar muvozanatiga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda.

Xususan, AQSH va Xitoy o‘rtasidagi strategik raqobat zamonaviy xalqaro siyosatning asosiy omillaridan biri sifatida qaralmoqda. Ushbu raqobat savdo, texnologiya, energetika va mintaqaviy ta’sir doirasi uchun kurash orqali namoyon

bo‘lmoqda. Ayrim tadqiqotchilar bu jarayonni XXI asrning asosiy geosiyosiy qarama-qarshiligi sifatida baholamoqda.

Bundan tashqari, zamonaviy xalqaro tizimdagi harbiy mojarolar ham global siyosiy jarayonlarga katta ta’sir ko‘rsatmoqda. Jumladan, Rossiya va Ukraina urushi xalqaro xavfsizlik tizimining zaif tomonlarini ochib berdi hamda geosiyosiy bloklar o‘rtasidagi qarama-qarshilikni kuchaytirdi. Ushbu mojaro global iqtisodiy tizimga ham ta’sir ko‘rsatib, energetika bozorlaridagi o‘zgarishlar, iqtisodiy sanksiyalar va yangi geosiyosiy ittifoqlarning shakllanishiga olib keldi. Natijada zamonaviy xalqaro siyosatda geosiyosiy raqobatning yangi bosqichi shakllanmoqda. Bu jarayon xalqaro tizimda kuchlar muvozanati qayta shakllanayotganini ko‘rsatadi.

Zamonaviy xalqaro tizimdagi o‘zgarishlar global kuchlar muvozanatining yangi shakliga o‘tish jarayonini ko‘rsatmoqda. XX asr oxirida sovuq urush yakunlangach, xalqaro tizim ma’lum darajada bir qutbli xarakterga ega bo‘lgan edi. Biroq XXI asrda yangi iqtisodiy va siyosiy markazlarning paydo bo‘lishi global siyosiy muhitni sezilarli darajada o‘zgartirmoqda.

Avvalo, rivojlanayotgan davlatlarning iqtisodiy salohiyati ortib borishi xalqaro tizimdagi kuchlar taqsimotiga ta’sir ko‘rsatmoqda. Yangi iqtisodiy markazlarning paydo bo‘lishi global iqtisodiy tizimda muvozanatni o‘zgartirdi. Bu esa xalqaro siyosatda ko‘p qutbli tizim shakllanishining muhim omillaridan biri hisoblanadi.

Shuningdek, yangi ko‘p tomonlama hamkorlik platformalarining paydo bo‘lishi ham ushbu jarayonni tezlashtirdi. Masalan, BRICS davlatlar guruhining kengayishi rivojlanayotgan mamlakatlarning global iqtisodiy va siyosiy jarayonlardagi rolini oshirayotganini ko‘rsatada. Ushbu tashkilot doirasida iqtisodiy hamkorlik, investitsiya loyihalari va moliyaviy institutlar orqali global iqtisodiy tizimda muqobil mexanizmlar shakllanmoqda.

Bundan tashqari, mintaqaviy integratsiya jarayonlari ham xalqaro tizimda yangi siyosiy va iqtisodiy bloklarning shakllanishiga olib keladi. Mintaqaviy tashkilotlar va iqtisodiy ittifoqlar davlatlar o‘rtasidagi hamkorlikni mustahkamlab, global siyosatda yangi kuch markazlarini shakllantirdi.

Shu tariqa, zamonaviy xalqaro tizim asta-sekin ko‘p qutbli tuzilishga o‘tdi. Bu jarayon global siyosiy muhitda yangi muvozanatni shakllantirish bilan birga xalqaro munosabatlarning yanada murakkablashishiga ham sabab bo‘ldi.

Xulosa qilib shuni aytish mumkinki global siyosiy va iqtisodiy jarayonlardagi o‘zgarishlar xalqaro tizimning yangi bosqichga o‘tishiga sabab bo‘lmoqda. Global iqtisodiy inqirozlar, milliy manfaatlarning kuchayishi hamda xalqaro institutlar samaradorligining pasayishi liberal xalqaro tartibning transformatsiyalanishiga olib kelmoqda, zamonaviy xalqaro siyosatda davlatlar o‘rtasidagi geosiyosiy raqobat kuchayib bormoqda. Yirik davlatlar o‘rtasidagi strategik qarama-qarshiliklar global kuchlar muvozanatining o‘zgarishiga sezilarli ta’sir ko‘rsatmoqda. Shu bilan birga, rivojlanayotgan davlatlarning iqtisodiy va siyosiy salohiyati ortib borishi xalqaro tizimda yangi kuch markazlarining paydo bo‘lishiga olib kelmoqda. Natijada liberal internatsionalizm modeli to‘liq yo‘qolib ketmaydi, balki zamonaviy global sharoitlarga mos ravishda transformatsiyalanadi. Shu bilan birga, xalqaro tizim asta-sekin ko‘p qutbli tuzilishga o‘tmoqda. Bu jarayon global siyosatda yangi muvozanat shakllanishiga olib kelishi mumkin.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR

1. Ikenberry, G. J. (2020). The next liberal order. *Foreign Affairs*, 99(4), 133–142.
2. Nye, J. S. (2021). Power and interdependence with China. *The Washington Quarterly*, 44(1), 7–21.

3. Mearsheimer, J. J. (2021). The inevitable rivalry: America, China, and the tragedy of great-power politics. *Foreign Affairs*, 100(6), 48–58.
4. Buzan, B. (2021). The reconfiguration of the international system. *International Affairs*, 97(5), 1261–1280.
5. Acharya, A. (2020). The myth of the liberal order. *Ethics & International Affairs*, 34(3), 271–283.
6. Zakaria, F. (2020). The rise of a multipolar world. *Foreign Affairs*, 99(3), 10–18.
7. Allison, G. (2020). The new great power competition. *Foreign Affairs*, 99(1), 18–26.
8. IMF. (2024). *World Economic Outlook: Global Divergence and Risks*. Washington, DC.
9. World Bank. (2023). *Global Economic Prospects*. Washington, DC.
10. UNDP. (2022). *Human Development Report*. United Nations Development Programme.
11. KHURRAMOV, M. (2026). THE ROLE OF UZBEKISTAN-KAZAKHSTAN TANDEM IN SHAPING CENTRAL ASIAN INTEGRATION INITIATIVES. *Global Science Review*, *19*(2), 56-67.
12. Hurramov, M. K. (2022). Теоретические аспекты двусторонних отношений между Узбекистаном и Казахстаном в 1991–2016 годах. *Bulletin of the LN Gumilyov Eurasian National University. Political Science. Regional Studies. Oriental Studies. Turkology Series.*, *139*(2), 129-138.